

ՄԱՂԱՔԻԱ ԱՐՔԵՊԻՍԿՈՊՈՍ ՕՐՄԱՆՅԱՆԻ ՆԱՄԱԿՆԵՐԻՑ*

Համար 18

Բերա. օգոստ. 28/10 սեպտ. 1911.

Միրեցյալ Երվանդ.

Բավական ուշացավ այս անգամ պատասխանը, և նոր ստացա օգոստոսի 16-ին գրածդ: Վերջին անգամ ա. Կոստանյանի գրելով հիշած էի, թե պատասխանիդ կապասեմ, որ գրեմ:

Մշակի մեջ գրած գրախոսականներդ կարդացի և շնորհակալ եմ, որ Ատրպետի և Մելլանի շաղփաղությունաց ալ պատասխանած էիր: Ես իմ կողմես լուրջացան կանոն մը կազմած ըլլալով՝ դեռ չեմ ուզեր ավելի: Երկու վախ ունիմ. մեկը որ մեջտեղ ելնելու կասկած կրնամ տալ, և մյուսը որ անգամ մը եթե բռնվիմ, այլևս բոլոր անով զբաղելու եմ: Հետեւաբար դեռ իմ ճանաչես շեղել չեմ ուզեր, քայց գոհ կըլլամ, երբ որ ուրիշներ իմ ըսելիքներս կըսեն:

Պատճառ մըն ալ պաշտոնական ամբաստանություն, քննություն ու որոշողությունն է. պետք չէ որ ոչ գործը խառնեն, և ոչ ալ կանոններն ամեն քան դուրս հանեն՝ պաշտոնական ըսելիքը չլսած. կրնա որ ավելորդ խոսած ըլլամ կամ թե նոր բծախնդրությանց առիթ ընծայեմ:

Երեք տարի համբերեցի, դեռ քիչ մըն ալ համբերության պաշար ունիմ: Կտեսնեմ որ իմ լուրջու հանդեպ ուրիշներ լեզու կելլեն. այս ավելի լավ է:

Ընտրողական պայքարը երթալով կաստկանա:

Եթե Տեր-Մկրտչյանի [Կարապետ եպիսկոպոս] վրա պիտի կայնինք, ես ալ տասը մատերով կստորագրեմ. և կսիրեմ թագավորաֆայր ըլլալ քան թագավոր:

Մանկունիի և ոչ իսկ անունը տված է. միայն թե քանի որ տեղապահ է և ուրիշ տեղապահացու և պատրիարքացու չեն գտներ, չեն ուզեր զայն բողոքովին կոտրել. թեպետ շատ ալ հարգ ու վարկ չեն տածեր անոր մասին, և քանի որ կա, թող մնա՝ կըսեն:

Լրագրական թղթակցության համար խոսեցա Բյուզանդիոնի պետին՝ Քեչյան Էֆենտիի: Նա պատրաստ է թղթակցությունները հրատարակել, լրագիրն ալ հղել*:

Բայց լուր տեսությունն է, որ Պոլսո մեջ, քանի որ դեռ պաշտոնական ձևակերպությունները լրացած չեն, Օրմանյանի անունը տալու չէ, վասնզի ոչ միայն օգոստ չբերեր, այլև կրնա վնասել, և հակառակորդները կգրգռեն, որ եթե չկարենան ալ նոր բան մը ընել, կհորդորվին ամբաստանյալի վիճակը երկարել տալ կերպ-կերպ բաղբաջանքներով:

Ինքն կկարծեն թե այդ կետը ավելի Կովկասի մեջ մշակելու է:

Ըստ այսմ իրեն կվերապահեն եկած թղթակցությունները այդ ձևին հարմարեցնել, եթե երբեք տարբեր ոճով գրված ըլլան:

Այսչափ այս անգամ. ողջուն ընտանյացդ

Մաղ. արք. Օրմ.:

* Ծարուհակված «Էջմիածին» ամսագրի 1969 թվականի №№ 9 և Ե-ից:

* Խնդիրը վերաբերում էր իմ մի շարք հոդվածներին անխտիր բոլոր կաթողիկոսական թեկնածուների մասին, որոնք և առանց որևէ փոփոխության ու վերապահության տպագրվեցին «Բյուզանդիոն» օրաթերթում 1911 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին ընթացքում:

Համար 19

Քերտ. 9/22 հոկտեմբեր 1911.

**Մեծարգո սիրելի
պր. Երվանդ Տեր-Մինասյանց.**

Վերջին ամսակն սեպտեմբերի 28-ին գրված էր: Կարապետ եպիսկոպոսի կենսագրականը դեռ ձեռքս չի նկատ, բայց առաջիկա ընտրության առթիվ հող-վածներդ Բյուզանդիոնի և Մշակի վրա ալ տեսա: Միտք հայտնելու պետք չունիմ. միտքս հայտնի է: Սակայն Մանկունիի վրա շատ վազեր էիր, և մարդը հիմա կուզե ջնջել տալ Դերջանե Քեզի տրված փոխանորդությունը*, որպեսզի չկարենաս գրածդ քերականի ալ առջև տանիլ:

Իսկ ընտրողական պայքարը երթալով կսաստկանա. բայց ավելի բացասական պայքար է Օրմանյանի դեմ, քան դրական պայքար մը այս կամ այն անձի համար: Կանոխեն ակնարկած զենքերս ավելի կսրվին, ստությունն ու գրաբարտությունը, որ հաջող են ոմանք շփոթելու և ուրիշները ահաբեկելու: Գործերուն ընթացքը ևս քան զկա կցուցնե, որ Օրմանյան չանցնիր: Ոմանք բացարձակ ընդդիմության քով խոհական ընդդիմություն մըն ալ կկազմվի, թե կաթողիկոսի անձը պետք չէ անձնական հակառակությանց առարկա ըլլա, որպեսզի կովածաղիկ չդառնա, և գործունեության մի մասը անձնական խնդիրներու գոհել չպարտավորվի: Այդ ուղղության հետեւյալներն է Բյուզանդիոնի ալ գրածը, թեպետ հայտնի չըսեր որ ընդդիմադիրներու տեղի տված չկարծվի: Ի մուրացածու պատճառաբանությանց կդիմե:

Սակայն ընդհանուր գործը ասով վնասված չեմ կարծեր, վասնզի միտքերը ավելի Կարապետ եպիսկոպոսի կողմը կհակին, և նա ավելի օգտակար կընա ըլլալ, իբրև ավելի մոտ, ավելի ծիր և ավելի հմուտ անձ. հետևաբար պետք է որ անոր անձը իբրև չեզոք պահվի, շատ չխոսի, չգրե, և մինչև իսկ ես իրեն խորհուրդ տվի, որ անձամբ ներկա չըլլա ժողովին, որ չպարտավորվի հայտարարություններ ընել, բանակոխի չընկնի, և միշտ բարձր ու հեռավոր մնա, որ գորավոր ըլլա:

Գալով Ռուսաստանի սովոր մեծամասնության՝ ժողովուրդը չէ որ կքվեարկե. Պարսկաստանով մեկտեղ 8 աշխարհական քվե կա, որոնց հազիվ կեալ օրմանյանական կընա ըլլալ, և 23 եկեղեցական քվե, որոնցմե հազիվ 5—6 Օրմանյանի կողմ. այնպես որ

* Տանկահայ պատգամավորները որևէ պատճառով ընտրությանը անձամբ մասնակցել չկարողանալու դեպքում իրենց փոխանորդ էին զանապուհ Ռուսահայերից: Ինձ այդպիսի փոխանորդություն էին տվել՝ Բաբգեն եպիսկոպոս Կյուլեներյանի հանձնարարությամբ՝ վերոհիշյալ թեմից, որը, սակայն, խանգարեց Մանկունիին իր անձնական հաշիվներն, ինձ հետ մաքրելու համար:

նույնիսկ ռուսահայոց մեջ մեծամասնություն չկա. իսկ տանկահայք տակավին ամբողջավարձերն կքաշվին, և հետևանքն ալ հայտնի է: Իսկ Կարապետի անունը հավանաբար ավելի քվե կունենա, քան թե Օրմանյանինը:

Շարքս մըն է որ Տիրայր վրդ. այստեղ է. և գրեթե ամեն օր տեսակցեցանք և խորհրդակցեցանք. իմ տեսություններս կգնահատե, և Քեզի ալ պիտի գրե. վաղը կմեկնի Քիշնև:

Գարեգին վրդ.-ն լուր չունիմ նորերս: 4/17-ին միտք ունեւ Եգիպտոսէ մեկնիլ, թերևս Զմյուռնիա հանդիպիլ, անկե հոս գալ և ասկե Էջմիածին: Հարկավ այլևս շատ չուշանար:

Բաբգեն անգործ չէ. փոխանորդացուներ հանձնարարելը լսեցիր, որուն համար ամբաստանություն կազմեցին, բայց ինքն արհաբար պատասխանեց Ազատամարտին: Հանձնարարություններդ իրեն կհաղորդեմ:

Ես հանգիստ և առողջ եմ Տերամբ: Հանի գրաբարտություններ կշտնամ, ես իմ ընթացքս չեմ փոխել, հրապարակ չեմ նետվիր: Իսկ մեր ընդհանուր ժողովը լուր անորակելի ձգձգումներով կօրորվի:

Այս օրեր Մանկունիի տեղապահությունն ձանձրացած՝ պատրիարք ընտրելու միտք ունիմ, բայց չեմ կարծեր, որ շուտով կարենան մեջեն ելնել, քանի որ հայտնի ընտրելի կամ ընտրելիներ չունին:

Ողջունիվ սիրո Քեզ և տիկնոջդ և օրհնությամբ գավակիդ մնամ միշտ

Մաղ. արք. Օրմ.:

Լուր առի, թե Տիրայր վրդ. Պաղդատե նշանակվել է Բաբգեն եպիսկոպոսի միջնորդությամբ:

Համար 20

Քերտ, նոյ. 29/12 դեկտ. 1911.

Սիրելի Երվանդ.

Այսօր հասավ նոյեմբեր 17 թվակիր նամակդ: Եվ թեպետ այլևս շատ ու շատ գրելու բան մը չմնաց, բայց իսկույն կպատասխանեմ, գլխավորապես Բաբգեն եպիսկոպոսի նամակը ես դարձնելու համար: Այս վարկենես նա արդեն Տիգրիս հասած կըլլա, Քեզի ավելի մոտ է, քան ինձի. և թերևս ալ արդեն գրած եք. ուստի նամակը փոխանակ Բաբգենի դրուկելու Քեզի կդարձնեմ, որ ինչպես ուզես, այնպես գործածես:

Իսկ Զավեն եպիսկոպոսի* անձամբ գալուն խընդիրն ալ զանապուհությունը կորսնցուց, զի Գարեգին վրդ. նորագույն կարգադրությամբ պիտի կարենա փոխանորդել, և կընա օգտակարապես տեղը լրացնել: Դուն անապարեք ես հեռագրել. ես քան մը ընել պետք չեմ տեսներ:

* Խոսքը վերաբերում է Զավեն եպիսկոպոս Տեր-Նդիայանին, Արմաշական, Կ. Պոլսի հետագա պատրիարք:

Բաղնի առաջնորդ Եզնիկ վրդ. Գալիաքճյան ալ անձամբ գալու դժվարություն զգալուն՝ իրեն փոխանորդ նշանակած է Եզայան Մուշե Վարդապետը։ Այն ալ կրնա ցուցակել անցընել։ Բայց դեռ մեծամասնություն չկազմվիլ։

Թուրքիայէ գալիքներուն շատ հույս եք դրեր. բայց այս կողմէն ավելի են աննպատակները քան նպատակները։ Ռեալաբար շատ հիմնավոր չեմ գտներ հաշիվդ։

Ես դեռ շատ վստահություն չունիմ. անոր համար նախագոյությունը գրեցի Տփղիսի պատգամավորներուն պատասխան։ Միշտ լավ է առջև նետված չլրեալ։

Ինձի համար ոչ-նպատակավոր փաստերը կմնան տակավին։

- 1. Անքատառնյալ է.
- 2. Հերձված կելլա.
- 3. Գաղտնի (?) քվեի ակնածանքը։ Իսկ իրր նր-պատասխան փաստ կկատարեմ միայն։

Դիմացեմ որոշված և ամենուն հաճելի ընտրելի չունիմ, և այս կերպով կրնան քվեցին ցրվիլ, եթե համերաշխության մը չհաճգին։

Ավելի չեմ երկարեր այս անգամ։ Ես առողջ եմ Աստուծով, կաշխատիմ կանոնավորապես, առանց զգացվելու չորս կողմս բարձրացող մորիկէն։

Երկու օրէն, ուրբաթ օր պատրիարքի ընտրություն պիտի կատարվի. ընտրելին Արշարունի Հովհաննէս արքեպիսկոպոսն է։ Նա ալ շատ երկար չմնար։

Բժշկապետ Բաբայանց Ալեքսանդրապոլ եկած կըլլա. հասցեն չգիտնալու՝ Քեզմէ կխնդրեմ հաճճնել պատասխան։

Թորամանյան ճարտարապետին դրկած գիրքին փոխարեն պիտի գրեմ, բայց հասցեն չեմ գիտեր։

Ողջույն սիրո և բարեմաղթո օրհնություն Քեզ և Քոյոցդ։

Մաղ. արք. Օրմ.:

* * *

Համար 21
Բերա, 1/14 հունվար 1912.

Միրեցյալ Երվանդ,
Դեկտ. 20 թվակիր նամակով տված տեղեկություններդ կրթացնեն լրագիրներն ստացված ծանոթությունները, և կնկարեն գործին իսկությունը։ Եկող սլառագամակորներն միայն Գ. Արուշանը տեսա տակավին, Բաբգեն եպիսկոպոս դեռ մեջտեղ չեղալ։

Ես ալ համամիտ եմ բողոքողներու ընթացքը արդարացնել իրենց միտքին և ուղղության տեսակետեն. բայց չէի ուզեր որ անկա միջև ընտրությունը քեկանելու փաստ դառնար. լավագույնը կսեպեմ որևիցէ կերպով գործը փակել, քան թե երկար ձգձգումներու մատնել, տակավին երկար ժամանակ անգլոյիս թողլով Մայր Աթոռը, գոր հույժ վնասակար կնկատեմ։

Բողոքը հարմարագույն է ծառայեցնել իրր ապագա

կարգադրությանց փաստ, այսպես են՝ 1. Ռուսաբան լոք քվեները տաճկաբան լոք հետ համեմատության քեկել։ 2. Գաղտնի քվեի դրությունը ամեն մասնոր վրա տարանել։ 3. Պատգամավորներու անձնական հանգամանքներուն և ազատ կարծիքին մասին որոշ ապահովություններ հաստատել։ 4. Նախորդին մասկան ետքը ընտրության սլայմահաժամը միջև երեք ամիս կարճեցնել։ Այս կետերը պետք է այժմէն մշակել, և նոր կաթողիկոսին օծվելէն անմիջապես ետքը բանակցությանց ձեռնարկել։

Ինձի գալով՝ այստեղ սկսան ըսել, թե քանի որ պատրիարքական և կաթողիկոսական ընտրությունները լրացան, ա՛լ կրնանք Օրմանյանի գործը վերջացնել, բայց ես չեմ հավատար։ Կաթողիկոսական ընտրությունը ապահովված չնկատվիր, պատրիարքությունն ալ կրնա մոտալուտ տագնապի ենթարկվիլ, ուստի պետք կըլլա տակավին ատեն մը Օրմանյանը կախակայալ պահել։ Այսպես կնախատեսեմ, և այսպես ալ հանձնառու եղած եմ միտքովս։

Ուստի լուտ և անշշուկ կշարունակեմ իմ պատմությունով զբաղիլ, որ բավական հառաջացալ, միջև ժե դար. բայց հետագայք շատ ավելի ցրված, և շատ ավելի բազմաճղի են, աղբյուրներն ալ հատուկոր հիշատակներ են։ Առողջությունս լավ է, և երանի թե ամեն մտազբաղութեցն ազատի, որ հանդաքրտին գործիս պարապելի։

Կհուսամ թե դուն ալ հանգիստ ես, առողջությամբ լավ, զբաղմունքով հաջող և ընտանիքով մխիթարված։ Այս կետերուն մասին ջերմ բարեմաղթություններ կընեմ Ամանորիս առթիվ, և օրհնաձայն ողջուցիվ մնամ

Մաղ. արք. Օրմ.:

* * *
Համար 22

Բերա, 7/20 մայիս 1912.

Սիրելի Երվանդ.

Նարտ 29-ի նամակդ ժամանակին ստացած եմ, որ գլխավորապես կխոսիս կաթողիկոսության սպաւած վավերացումին վրա։ Այսօր այդ բանը լրացյալ գործ է, և այլևս վրան չիտսվիր, անկեղծ ըլլալով՝ ամենեւ վատ լուծումն ալ չէ, վասնզի չգիտցվիր թե ինչ ժխորներ պիտի հուզվեին երկրորդ ընտրության մեջ, և թե ով կըլլար երկրորդ անգամ ընտրվածը, որ կըրնա Սուրենյանը փնտրել տալ։

Հիմակ պետք է նորընտիրը շահելու ձևը մտածել, և այս նպատակին նվիրված կտեսնվի Սուքիաս սըրբազանը, տայր Աստված որ հաջողի։

Գիրքեր առած եմ Հուսիկէ, Տիրայրէ, Մուշէն, Կարապետէ։ Ասոնցմէ հոռետեսը Հուսիկ է, քիչ մըն ալ Կարապետը, մյուսները երկմիտ հանդիսատեսներ են։ Ես ալ այդ վերջին դիրքին կհավանիմ։

Դիվանի և շքախումբի կազմությունը Հուսիկը գալթակղեցուցած է, բայց Ներսէս սրբազանի իրր

ընկերակից ընտրվիլը բոլորովին հակառակ նշանակություն ունի:

Ես ալ համամիտ եմ որ Սուրենյանցը՝ ինքն իրեն մնալով՝ նորանոր ձեռնարկներ սպասելու չէ. բայց ի՞նչ լավ շրջապատի կրնա օգտակար ըլլալ: Ընտրուողական կանոններու բարեփոխությունը վարեն սկսելու է հուզել. և թեմական ժողովուրդներ կրնան կաթողիկոսին դիմել որ այդ խնդիրը ձեռք առնեն, և յուր անձնասիրությունը զգլելով գործի մղել:

Հուսիկ կուզե շուտով Նախիջևանի հոգևոր կառավարություն անցնել. իրեն գրեցի չշտապել, քանի որ հանձնառու կըլլա Էջմիածնի սինոդականն Նախիջևանի տերտեր դառնալ, միշտ իրեն աստեմ կա այդ բանը ընելու:

Մուշեհն գրածին համեմատ՝ Մեսրոպի, Մատթեոսի և Բարսեղի գաղափարական պաշտոններ կապտրաստվին. ըսել է թե անոնցմով շրջապատվելու միտք չունի:

Իմ ամենուն գրածս այս է. հանդարտ շարժվիլ. գործեր չգահալիժել, միջոց ժամանակ մը տալ մինչև որ գույնը լավ դուրս ելլա:

Աչաքսի այս անգամ, ալիկի երբ որ նոր լուրեր հասնին կամ հասցնես:

Սիրո ողջունիլ մնամ ընտանիքիդ օրհնող և Քեզ քարեմադրու:

Մաղաքիս (արք. Օրմանյան):

Բժշկապետ Բաբայանց մեկնեցա՛վ արդյոք:

* *

Համար 28

Քերա, 15 հուլիս 1912.

Սիրելի Երվանդ.

Վերջին հունիս 24-ի նամակով օրվան մեծ խնդիրն վրա կխոսիս, և քիչ ու շատ համամիտ կելլանք. շատ չվատաբիլ, բայց ոչ կոտրել, այլ սպասել: Իմ ալ ըսածը այս է: Հուլիս 1 և օծում անցան. հիմակ պետք է գործի սպասել:

Երկար չեմ գրեր այլևս, զի սպասել ըսելեն ետքը ոչ պատճառաբանելու տեղի կմնա, և ոչ մակաբերելու:

Իմ մասին ալ նորություն չունիմ պատմելիք: Ծառ կխոսիմ զիս Երուսաղեմ դրկել լիագոր իշխանությանը. քաղական ատենն կխոսիմ, բայց մեջեն չեմ ելլար: Եվ ոչ ալ սա օրհնյալ գործը կվերջացնեն, որ ուրիշ գործի անցնին: Առողջությունս լավ է, և ձեռքս եղած պատմագրությանը կզբաղիմ: Մտադրությունս ալ ունիմ մեկ կողմեն պրակ-պրակ հրատարակության տալ, և վերջին մասը՝ Սիմեոնն սկսելով՝ հետըզհետե պատրաստել:

Դուկտ. Բաբայանցն նամակ առի կիսվողոսկես:

Մեր պատրիարքարանի գործերը շատ վատ կերթան. անիշխանությունը ամենն թեթև բառն է որակելու համար:

Հուսամ թե Դուն ալ լավ ես, և ընտանյոր մխիթարված և հանգիստ:

Կոմիտաս Գերմանիա է, մոտ ատենն հոս կտարսվի:

Աչաքս ալ աչաքսի, ալիկի գրելիք չունենալուս: Օրհնաձայն ողջունիլ բոլորիդ

Մաղ. արք. Օրմ.:

* *

Համար 24

Քերա, 15 նոյ. 1912.

Երվանդ սիրելի.

Կապանի որոշ լուր մը առնել Քեզմե Ազգապատումի պրակները դրկելու, որոց հետաքրքիր ըլլալդ հայտնի էր, ստանալու իրավունքդ ալ խոստովանալա:

Դուն ալ այս նյութերով զբաղող մըն ես, և կարծիքդ լսելու հետաքրքիր եմ. միայն թե՛ չըլլա թե խորունկ գիտական գործ փնտրես. իմ նպատակս ժողովուրդին իր եկեղեցին ճանչցնել է, ինչպես որ է, և ինչպես որ էր, նույնիսկ իրեն սեփական ավանդությունները հարգելով:

Էջմիածնի լուրեր մերթ ընդ մերթ կստանամ մերիմներեն. բայց արդյունավոր բան մը չեմ լսեր. իտալացի առածին պես՝ շատ մոխ կելլա առանց խորվածի:

Ես մեկ երկու անգամ տեղդ ունեցա, տակավին ալ բոլորովին ազատամ ըլլալս չեմ գիտեր. այսու հանդերձ կշարունակեմ մեկ հրատարակել, և մյուս կողմեն խմբագրել: Դավիթ Դանիելյան շփոթիմ մեջն եմ: Հուսամ թե հանգիստ եք, կանոնավոր զբաղմունք ունիս և զոհացուցիչ կյանք:

Օրհնաձայն ողջուն և Քեզ և Քոյոցդ:

Եթե տեսնաս, ողջունե բժշկապետ Բաբայանը, որուն պատասխանած եմ ժամանակին:

Սիրով մեծալ

Մաղ. արք. Օրմ.:

* *

Համար 25

Քերա, 8 փետրվար 1913.

Սիրեցյալ

Երվանդ Տեր-Մինասյանց.

Ներկայս նորությունս պիտի երևի թերևս:

Վերջին անգամ Գերմանիայե, բարեկամս մը ստացածս մեկ տոմսակի մեջ կթելադրվի ինձ՝ իմ Eglise Arménienne հրատարակությունը գերմաներեն թարգմանել տալ, վստահեցնելով թե ծանոթ հրատարակիչ Hinrichs, որ ի Leipzig սիրով հանձնառու կլինի տպագրել տալ:

Մեր պ. Թովմյանի հետ խորհրդակցելով մտածեցինք Քեզի դիմել այդ թարգմանության համար որ

կպահանջեց գերմաներեն լեզու, հաշագիտություն և կրոնական ճշտարանություն: Աստուծո Դուք ունիս, և կարծեմ թե ատեն պլ ունիս:

Ինչ որ օգուտ պիտի կարենա գոյանալ հրատարակություն, իբրև հեղինակի բաժին, Քեզի կթողում բովանդակ՝ բավականանալով ինձի 20—25 օրինակ ստանալ տպագրվածին:

Հաճե պատասխանել շուտով: Եթե չունիս, կփութամ գաղղիներեն, և հալերենի երկրորդին օրինակներ պլ հասցնել: Գաղղիներենի վրա փոքր տարբերություններ կան վերջին հալերենի մեջ:

Թոփճյանն և ինե ողջույններ

Մաղ. արք. Օրմ.:

Գրած եմ հունվար 13-ին:

*
* *

Համար 26

Բերա, 18 մարտ 1918.

Սիրելի Երվանդ Տեր-Մինասյան.

Ալեքսանդրապոլ

Փետրվար 24-ի նամակովդ ինչ-ինչ դիտողություններ կրնես «Հայոց եկեղեցին» գիրքիս գերմաներենի թարգմանվելուն մասին, պնդելով թե թարգմանության և տպագրության ծախքը ստանձնող հրատարակիչ չի գտնվիր:

Չկարենալով այդ մասին ինե կարծիք մը կազմել, կամ դիտողությամբ պատասխանել, հարկ սեպեցի Քու գրածներդ հաղորդել Գերմանիայե ինձի դիմող

բարեկամներուն, որպեսզի անոնց պատասխանին համեմատ գործեն:

Այստեղ հայերենին երկրորդ տպագրության հաշագրային ալ տպառեցավ, և ի մոտո երրորդ տպագրության պիտի ձեռնարկեմք:

Մոսկվայե ար. Կ. Կոստանյանց կզրե թե ոռուրեն հրատարակությունը հատաջանալու վրա է:

Լուր ըլլալով շատ բան չկա գրելիք. ես Ազգապատումով կզբաղիմ. շաբաթը երեք օր Մեծ պահոց քարոզ կխոսիմ, և վերջին օրեր ընդհանուր ժողովե երեսփոխան ընտրվեցա եկեղեցականաց կողմեն. տակավին ընելիքս որոշած չեմ:

Ազգապատումի մասին. մինչև հիմա միայն քանի մը հույժ քննադատներու կողմն դիտողություն եղավ, թե շատ գիտական չէ: Ասով ես իմ գործունեութենա չեմ վրիպեր, զի պարզապես ժողովրդական աշխատություն մը ընել ուզած եմ, փափագելով որ ազգայիններ իրենց եկեղեցվույն անցքերու հմուտ ըլլան, զի մինչև հիմա գիտնալու փափագ ունեցողին ձեռքն ալ հանձնելու գիրք մը չունեինք: Եղածներեն շատեր դարոցական են, քահաներ կաթոլիկական, ամենքը համառոտական. մինչ մանր դիպվածներ, լաված աւուրներ, anecdotique պարագաներ պետք է ժողովուրդին մեջ տարածվին: Ազգային զգացումներ աւուրներով կմշակվին: Այս է համոզումս և անոր կծառայեմ:

Ողջույն պիտի ինե և Կոմիտաս վարդապետե Քեզի և Քոյոց:

Մաղ. արք. Օրմ.:

«Հին Աստվածները» առանձին ծրարով կհղեմ. Ազգապատումին 8-րդ պրակը հղած եմ:

(Շարունակելի)